

Pelcz Katalin*

A 18–19. SZÁZADI NYELVMESTEREK BETŰTANÁRÓL ÉS A HELYESÍRÁSRÓL

Az akadémiai nyelvtan megszületéséhez (1840) nem kizárólag a tudományos grammatika létrehozásának igénye vezetett, amint erről a mű előszava is tanúskodik:

„A’ magyar nyelv általános tantervvé váltával mind inkább érezhető lett olly munkának szüksége, melly magát e’ tanulási közeget alaposan ’s egyszersmind a’ tudomány jelen fokához mérten terjeszti elő. Az académia, sok oldalról nyilvánult obajtásokhoz képest is, hivatta érezte magát egy illy munka’ előállítására; ’s noha ez nyelvünk ismeretének jelen szakaszában, távolról sem lehet vég szava a’ nyelvkérdések’ mezejének: jobbnak hitte egy, habár csak aránylag a’ cél-nak megfelelő, munkát adni, melly nyelvünk’rendszere’ felfogására, számos kétes pontok eligazítására, ’s biztosb és gyümölcsözőbb haladásra már most nyújtson segédkezet; mint azon várni be, mikor tökéletesebet nyújthatand kétségkívül, de a’ nélkül, hogy e’ tökéletesbüléshez ez úton a maga részéről is hozzá járult volna” (1847: III–IV). Tehát világosan kirajzolódik a nyelvi korpusz tervezésének, valamint a kodifikációnak az igénye.

A tárgyalt grammatikák szabályrendszerének elemzése kapcsán kirajzolódik a nyelvléírás fejlődésének, tudatosodásának folyamata, melyet a kor deskriptívnek szánt, s a kortársak által preskriptívként értelmezett akadémiai nyelvtannal való összevetésben tekintek át a leírásban és a táblázatokban. A kontrasztivitás megjelenik egyrészt az akadémiai nyelvtannal való összevetésben, másrészt magukban a vizsgált nyelvmesterekben, melyek a magyar nyelvtani elemeket többször a német nyelvi szabályokkal egybevetve mutatják be. Itt azért is lényeges az egybevető módszerre felhívni a figyelmet, mert a kontrasztív szemlélet sokszor rendező elvként jelenik meg a grammatikai szabályok leírása során. A latin grammatikai szemlélet is jelen van a nyelvtani leírásban, összevetésben és rendszerezésben, de ezekben a nyelvkönyvekben világosan látható az a felismerés, hogy – elsősorban a nyelvhasz-

---

* Pelcz Katalin, Pécsi Tudományegyetem, Oktatási Igazgatóság, Nemzetközi Oktatási Központ, pelcz.kata@isc.pte.hu

nálatból adódóan – a holt nyelv nyújtotta ismereteket nem tartják elégségesnek; más módszert kell alkalmazniuk a funkcionalitás érdekében, mely csak élőnyelvi példák segítségével lesz hiteles. A grammatikai elemzés a magyar és a latin nyelv között fennálló tipológiai különbségeket helyezi a középpontba, ezáltal követi nyomon a magyar nyelvtanok önállósodását.

A grammatikai elemzés a nyelvmesterek szerkezeti tagolását és sorrendjét követi, tehát szól a *belyes kimondásról* és *írásról*, a *szónyomozásról* és a *szókötésről*.

Szinte valamennyi nyelvmester követi a nyelvleírási hagyományt, és a nyelvi szabályok bemutatását a magyar ábécé leírásával kezdi. Ennek a máig élő szerkezeti felépítésnek a nyelvelméleti magyarázata abban áll, hogy az ábécét tekintették a grammatika kulcsának (Adamikné 2001); a nyelvtani leírás a hangok és leírt jelek kapcsolatával kezdődött.

Deme László (1955a, 1955b), Fábíán Pál (1967) és Keszler Borbála (2004) kutatásaira hivatkozva megállapíthatjuk, hogy a *magyar helyesírás* napjainkban is érvényes *alapelvei* már tisztázódtak a nyelvmesterek vizsgált korszakára. Ebből következően a nyelvmesterek helyesírása kapcsán nem az alapelvek vizsgálata a feladat, hanem annak feltárása, hogy miként viszonyulnak a részletekhez, milyen módon jelölik a még nem rögzült jegyeket, valamint az, hogy mennyire következetesek a jelölésben, tehát, hogy mennyiben segítik elő az egységes jelölési rendszer elterjedését.

Annak ellenére, hogy a *hangok* és a *betűk* grammatikai *szétválasztása* már évszázadokkal korábban megtörténik, több nyelvmester nem különíti ezeket el. A gyakran használt *betűtan* fejezetcím is mutatja, hogy a kor tudományos felfogása nem választja még el a hangot a betűtől. Például Kis: *Ungarische Grammatik, theoretisch und praktisch* (1834) nyelvmesterének első részében (1 paragrafus) és második rész (7 paragrafus) címében szétválasztja a betűket és a kiejtést, de az első szakaszban az ábécé betűit hangokként definiálja. A hosszú magánhangzók jelölésének megjelenése az ábécében az 1820-as évekre tehető. A szövegek elsősorban a minőségükben is eltérő hosszú magánhangzókat jelölik (*á, é*), de nem alkalmazzák következetesen a kvantitatív eltéréseket jelölő mellékjeleket (*í, ó, ú, ő, ű*).

Tehát rögzült a *magánhangzók* tekintetében az egyjegyes mellékjeles *jelölés*, a *mássalhangzók* esetén pedig a mellékjel nélküli többjegyes megoldás. A latintól eltérő többjegyes mássalhangzós betűket minden nyelvmester külön felsorolja, ismerteti: azok a nyelvtanok is, amelyek nem tekintik a többjegyes vagy mellékjeles betűket a magyar ábécé szerves részének.

A latin ábécére épülő írásrendnek a magyar hangokhoz való igazítása, szabályozása lassú történeti folyamat. A helyesírás szabályainak fontos gyakorlati célja, hogy a beszédet minél pontosabban tükrözze, és a nyelvet – az idegen anyanyelvűek számára is – írásban egyértelművé tegye. Például a rövid és hosszú magánhangzók közötti eltérését évszázadokon keresztül nem jelölték írásban, a hosszúságára eleinte semmi gondot nem fordítottak. A *ő* és *ű* hangokat csak a 17. században kezdték megkülönböztetni, úgy hogy a két pont közé ékezetet tettek. Misztótfalusi Kis Miklós: *Ratiocinatio de Orthographia* (1697) című írása alapozta meg, és Tsétsi János,

Pápai Páriz Ferenc szótárához kapcsolva megjelent műve, az *Observationes Orthographica Grammaticae* (1708) terjeszti el a hosszú magánhangzók közül legkétsősébb rögzült hosszú *ő* és *ű* használatát.

Az ábécében található eltérések a mellékjeles magánhangzók, a kétjegyű mássalhangzók és a *dz/dzs/ds/y* besorolásánál tapasztalhatók. Az akadémiai nyelvtan külön kiemeli, hogy a *dz* nem egy, hanem két betű, ennek magyarázata pedig az, hogy a „kimondásban mindig hosszú szótagot alkot” (1847: 5). Ugyanitt találjuk annak az indoklását is, miért tekinti a *ds*-t külön betűnek: „*A' ds babár igen kevés, idegen alakúnak látszó 's hibatőleg kölcsönzött szókban találtatik is, mindazonáltal önálló egyhangot alkot, dsida, findsa, bandsa, bandsár, lándsá, dsindsa*” (1847: 5–6). A magyar nyelv rendszere valamint Riedl a *Magyarische Sprache*-ben elkülöníti a nyílt *e*-t és a zárt *e/ë*-t az ábécében, ugyanakkor a nyelvtan egyéb részeiben vagy – A magyar nyelv rendszere esetén – egyáltalán nem, vagy nem következetesen alkalmazzák.

A betűk ikeralakjait (nyomtatott kis és nagy betűk) Szaller (1793), Zimmermann (1836), Hammerschmidt (1836), Prágay (1841), Ballagi (1854) és Riedl a *Kisebb Magyar Nyelvtanban* (1866) tünteti fel. Ez utóbbi esetben érdekes, hogy a *Magyarische Sprache* nem tartalmazza a két írásmód felsorolását.

Márton (1816) és Reméle (1856) a betű ejtését is közli:

1. ábra. Márton (1816: 2)

— 2 —

Erster Abschnitt.

Von der Rechtlesung, Tonmessung und Rechtschreibung.

Erstes Kapitel.

Von den Buchstaben und ihrer Aussprache.

§. 1.

Von dem Alphabete der Ungarn.

Die Ungarn bedienen sich der lateinischen Buchstaben. Da aber in ihrer Sprache verschiedene Töne durch einzelne lateinische Lautzeichen nicht ausgedrückt werden können, so suchen sie diesem Mangel durch zusammengesetzte Buchstaben abzuhelfen.

Ihr Alphabet ist folgendes:

A.	B.	(Cz.	Cs.)	D.	E.	F.	G.	GY.	H.	I.	J.
a.	b	(cz.	cs.)	d.	e.	f.	g.	gy.	h.	i	j.
a.	bé.	(czé.	csé.)	dé.	e.	ef.	gé.	gyé.	há.	i	jé.
K.	L.	LY.	M.	N.	NY.	O.	Ö.	P.	R.	S.	SZ.

2. ábra. Reméle (1856: 1)

I.

Practische Uebungen über die ungarische Aussprache.

Das Alphabet. (betürend.)

Große und kleine Buchstaben. (nagy és kis betűk.)

A, a.	Á, á.	B, b.	Cz, cz.	Cs, cs.	D, d.	Ds, ds.	E, e.	É, é.	F, f.
a.	ah.	be.	ge.	tsche.	däh.	dsch.	e.	äh.	ef.
G, g.	Gy, gy.	H, h.	I, i.	Í, í.	J, j.	K, k.	L, l.	Ly, ly.	M, m.
gäh.	bjäh.	ha.	i.	ie.	jäh.	ka.	el.	efj.	em.
N, n.	Ny, ny.	O, o.	Ó, ó.	Ö, ö.	Ő, ő.	P, p.	R, r.	S, s.	Sz, sz.
en.	enj.	o.	oh.	ö.	öh.	päh.	er.	esdj.	esj.
T, t.	Ty, ty.	U, u.	Ú, ú.	Ü, ü.	Ű, ű.	V, v.	Z, z.	Zs, zs.	1).
täh.	tjäh.	u.	uh.	ü.	üh.	w.	sch.	jäh.	

Selbstlaute ¹⁾. (hangzók.)

Kurze.	Lange.
a, e, i, o, u, ö, ő, ü.	á, é, í, ó, ú, ő, ü.

²⁾ A, a,	Pad,	kar,	marta,	varta.
klingt	Bant,	Arm,	hat ihn gebissen,	hat es genächt.
zwischen	Asztal,	sal,	hall,	tart.
a und o.	Tisch,	Band,	hört,	dauert.

¹⁾ Diese neun und dreißig, wesentlich von einander verschiedenen Buchstaben sind die Bezeichnung eben so vieler einfachen Laute, deren wie in der ungarischen Sprache bedürfen, um uns vollständig ausdrücken zu können. Die zusammengelegten Buchstaben werden demnach als einzelne Laute betrachtet, und als solche gelesen, z. B. Cz nicht tje, sondern tje. Cs nicht ke-sch, sondern tsche. Gy nicht ge-ppfion, sondern bje. Ly nicht el-ppfion, sondern elj. Ny nicht en-ppfion, sondern enj. Sz nicht esch-se, sondern esj. Ty nicht te-ppfion, sondern tjäh. Zs nicht se-esch, sondern je.

²⁾ Die Ungarn haben 14 Selbstlaute von welchen sieben kurz, und sieben lang sind. Ein jeder Selbstlaut mit einem Accent ist lang; ohne denselben kurz. Das Verhältniß der langen Selbstlaute zu den kurzen ist wie 2: 1; oder, die langen Selbstlaute werden noch einmal so lange gebehnt, als die kurzen.

³⁾ Außer dem Zeitmaße bestimmt der Accent (ékezet) auch bei a und o den Ton A, a, klingt kurz und ist ein Mittelton zwischen a und o; so wie im österreichischen Volksmunde das a in waschen, was, das (statt dieses). Á, á, hingegen lang und ist vollkommen ähnlich dem deutschen a h in den Wörtern a a h e, w a h r

1

Mint az fentebb látható, Márton a magyar kiejtési módot ismerteti (1816: 2), Reméle pedig a német ábécé segítségével szemlélteti a betűk hangzóná formálását (1856: 1).

A grammatikák elkülönítik a magánhangzókat és a mássalhangzókat, valamint mindkét csoportnál bemutatják a rövid és a hosszú ejtési módot. Rögzült a magánhangzók tekintetében az egyjegyves mellékjeles jelölés, a mássalhangzók esetében pedig a mellékjel nélküli többjegyves megoldás. Ezeket a latintól eltérő, többjegyves mássalhangzós betűket minden nyelvmester külön felsorolja, ismerteti, még azok a nyelvtanok is, amelyek nem tekintik a többjegyves vagy mellékjegyves betűket a magyar ábécé szerves részének.

A c jelölése a vizsgált tankönyvekben ingadozó, leggyakrabban a cz jelölést alkalmazzák a szerzők, így tesz az akadémiai nyelvtan is. Érdekes, hogy a 18. század vé-

géig a *c* betűt nem tekintették magyar betűnek, valamint az is, hogy míg Riedl a *Magyarische Sprache*-ben (1858) a *c* jelölést részesíti előnyben, addig a később megjelenő *Kisebb Magyar Nyelvtan*-ban (1866) – az akadémiai nyelvtanhoz igazodva – a *cz* jelölésmódot alkalmazza. A *cs* jelölése a negyvenes évekre egységesülni látszik, a *k* és a jésített mássalhangzók jelölése pedig Bél Mátvás nyelvmesterétől folyamatos, a mai jelöléssel megegyező képet mutat.

A *s*, *sz* jelöléstechnikailag mutat ingadozást a 18. század közepéig, a *zs* pedig a 18. század végétől egységesen jelenik meg.

Ugyan megjelenik az ipszilonista – jottista írásmód kérdése, a nyelvmesterek jelentős többsége a jottista felfogást részesíti előnyben.

Bizonytalan a kétjegyű betűk kettőzése. „*Hol az összetett betűk eredetikepen magában az egyes szóban már kettőztetve hallatnak; csak az első iratik kétszer: faggyú (nem fagygyú), illy (nem ilyly), asszony (nem aszszony), battyú (nem batytyú). Ellenben hol a' kettőztetés ragozás vagy összetétel által támad, a' rövidítésnek a' gyökér fentartása miatt nincs helye, p.o. öcs-cse, királylyal, tudomány- nyal, veszszen, nem pedig öccse, királlyal, stb.*” – olvashatjuk a szabályt A magyar nyelv rendszere-ben (1847: 11), ami e vitás kérdés esetében is az alaktanon nyugvó szabályozás mellett érvel. Az elválasztásban a mai szabályhoz hasonló (*ssz*, elválasztásban *sz-sz*) megoldások a leggyakoribbak. Az alaktani megközelítés dönti el az ipszilonista – jottista kérdést, ahol a szóelemeknek megfelelően írásmód válik általánossá.

A nyelvmesterek helyesírását tanulmányozva még megfigyelhetünk néhány bizonytalanságot az artikulációval, a nyelvjárást követő írásmóddal és az igekötők kötőjeles jelölésével kapcsolatban (például *üzeni/izeni*, *meg-néz/megnéz*, *illy/ily* stb.).

3. ábra

	Betű száma	Az ábécében felsorolt betűk	Idegen nyelvi kiejtési példák	Magyar kiejtési példák	Nehéznek ítélt hangzók magyarázata	Magánhangzók hangrend szerinti kiemelt bemutatás	Idegen szavakban és neveken megtalálható hangok külön leírása
Bél (1729) <i>Sprachmeister</i>	23	<i>a, b, c, d, e, f, g, h, i, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u, v, y, z</i>	–	X	X	–	X
Adámi (1763) <i>Sprachkunst</i>	22	<i>a, b, c, d, e, f, g, h, i, k, l, m, n, o, p, r, s, t, u, v, y, z</i>	X	X	X	X	X
Vályi (1792) <i>Fundamenta</i>	–	–	–	X	–	–	–

	Betűk száma	Az ábécében felsorolt betűk	Idegen nyelvi kiejtési példák	Magyar kiejtési példák	Nehéznek ítélt hangzók magyarázata	Magánhangzók hangrend szerinti kiemelt bemutatás	Idegen szavakban és neveken megtalálható hangok külön leírása
Szaller (1793) <i>Hungarica Grammatica</i>	23	<i>a, b, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, ö, p, r, s, t, u, ü, v, z</i>	–	X	X	–	–
Márton (1816) <i>Ungarische Grammatik</i>	34	<i>a, b, cz, cs, d, e, f, g, gy, h, i, j, k, l, ly, m, n, ny, o, ö, p, r, s, sz, t, ts, ty, tz, u, ü, v, y, z, zs</i>	X	X	X	–	X
Kis (1834) <i>Ungarische Grammatik, theoretisch und praktisch</i>	31	<i>a, b, cs, cz, d, e, f, g, gy, h, i, j, k, l, ly, m, n, ny, o, ö, p, r, s, sz, t, ty, u, ü, v, z, zs</i>	–	X	X	X	X
Zimmermann (1836) <i>Erster Unterricht in der ungarischen Sprache</i>	39	<i>a, á, b, cs, cz, d, ds, e, é, f, g, gy, h, i, j, k, l, ly, m, n, ny, o, ó, ö, ő, p, r, s, sz, t, ty, u, ú, ü, v, z, zs</i>	–	X	X	X	X
Hammerschmidt (1836) <i>Kurzgefaßte ungarische Sprachlehre</i>	29	<i>a, b, cs, cz, d, e, f, g, gy, h, i, j, k, l, ly, m, n, ny, o, p, r, s, sz, t, ty, u, v, z, zs</i>	–	–	X	X	–
Prágay (1841) <i>Leitfaden Ungarisch zu lernen</i>	32	<i>a, b, cs (ts), cz (tz), d, e, f, g, gy, h, i, j, k, l, ly, m, n, ny, o, ö, p, r, s, sz, t, ty, u, ü, v, y, z, zs</i> nem magyar hangok: y, c (!), q, w, x	X	X	X	X	X
Mailáth (1841) <i>Ungarische Sprachlehre</i>	39	<i>a, b, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, ö, p, r, s, t, u, ü, v, z; cz, cs, gy, ly, ny, sz, ty, zs, ds; á, é, í, ó, ő, ú, ü</i> nem magyar hangok: c (!), q, w, x	X	X	X	X	X
Ballagi (1854) <i>Ausführliche Grammatik</i>	39	<i>a, á, b, cz, (c), cs, d, ds, e, é, f, g, gy, h, i, j, k, l, ly, m, n, ny, o, ó, ö, ő, p, r, s, sz, t, ty, u, ú, ü, v, z, zs</i>	X	X	X	X	X
Reméle (1856) <i>Lehrbuch</i>	39	<i>a, á, b, cz, cs, d, ds, e, é, f, g, gy, h, i, j, k, l, ly, m, n, ny, o, ó, ö, ő, p, r, s, sz, t, ty, u, ú, ü, v, z, zs</i>	X	X	X	–	X
Riedl (1858) <i>Magyarische Sprache</i>	39	<i>a, á, b, cs, c, (cz) (!), d, ds, e, é, f, g, gy, h, i, j, k, l, ly, m, n, ny, o, ó, ö, ő, p, r, s, sz, t, ty, u, ú, ü, v, z, zs</i>	–	X	X	X	X
Dallos (1865) <i>Lebrgang</i>	39	<i>a, á, b, cs, cz, d, ds, e, é, f, g, gy, h, i, j, k, l, ly, m, n, ny, o, ó, ö, ő, p, r, s, sz, t, ty, u, ú, ü, v, z, zs</i>	X	X	X	X	–

	Betűk száma	Az ábécében felsorolt betűk	Idegen nyelvi kiejtési példák	Magyar kiejtési példák	Nehézneki íelt hangzók magyarázata	Magánhangzók hangrend szerinti kiemelt bemutatás	Idegen szavakban és neveken megtalálható hangok külön leírása
Riedl (1866) <i>Kisebb Magyar Nyelvtan</i>	39	<i>a, á, b, cs, cz, (c) (!), d, ds, e, é, f, g, gy, h, i, j, k, l, ly, m, n, ny, o, ó, ö, ő, p, r, s, sz, t, ty, u, ú, ü, ű, v, z, zs</i>	–	X	–	X	X
A' MAGYAR NYELV RENDSZERE	40	<i>a, á, b, cs, cz, d, ds, e, eý, é, f, g, gy, h, i, j, k, l, ly, m, n, ny, o, ó, ő, ő, p, r, s, sz, t, ty, u, ú, ü, ű, v, z, zs</i>	–	X	–	X	X

A 3., összegző ábrát kiegészítve az is elmondható, hogy a (magán)hangzók kategorizálása, illetve a magyar **hangrendszer** sajátosságairól, az illeszkedés szabályairól szóló paragrafusok általában megtalálhatók a nyelvtankönyvekben. A nyelvtani szemléletet jól tükrözik a megnevezések is. A magyar nyelv rendszere elkülönít *vastag* vagy *albangú*akat (*a, á, o, ó, u, ú*); *vékony* vagyis *felbangú*akat (*e, é, ö, ő, ü, ű*); valamint *középbangú*akat vagyis *élesek*et (*é, i, í*). Ezt a hármas felosztást találjuk meg Zimmermannnál (*Tieflaute, Hochlaute, Mittellaute*) Ballaginál (*Tieflautende* oder *barte*; *Hochlautende* oder *weiche*; *Mittellaute*), Dallosnál (*Hochlautende, Tieflautende, Scharflautende*) és Riedl műveiben, a *Magyarische Sprache*-ben (*barte, weiche, mittlere*), valamint a *Kisebb Magyar Nyelvtan*ban (*albangú* vagy *tiszta*; *felbangú* vagy *lágýtított*; *közlő* vagy *lágýtító*). Kis, Hammerschmidt, Prágay két csoportba – *kemény* (*a, o, u*) és *lágý* (*e, i, ö, ü*) – sorolja a magánhangzókat. Kis Pál a zenei példával világítja meg a hangrendi törvényt: „*Gleichwie in Musik in barte und weiche (dur und moll) Töne zerfällt, eben so werden die Selbstlaute bei den Ungarn die barte und weiche eingetheilt. Die barte sind: a, o, u, die weiche: e, ö, ü. Das i ist halb hart halb weich. – Diese Eintheilung ist äußerlich wichtig, den auf ihr beruht die ganze Sprachlebre*”^{*} (4).

^{*} Miként a zene, amely kemény és lágý (dúr és moll) hangokra oszlik, éppen úgy a magyar nyelv magánhangzói is a kemény és a lágý hangok csoportjába osztódnak. A kemények: *a, o, u*, a lágýak: *e, ö, ü*. Az *i* félig kemény félig lágý. – Ez a felosztás különösen fontos, mert ezen alapszik az egész nyelvtanulás. [Ford. P. K.]

Bél, Vályi, Márton és Reméle nyelvmesteréből hiányzik a hangrend szerinti tárgyalás, ezekben a művekben a szerzők csak hosszú és rövid magánhangzókat különböztetnek meg.

Vályi tankönyve az egyetlen a vizsgált nyelvkönyvek között, ami eltér az általános gyakorlattól, nem foglalja szabályba az ábécével, az írásmóddal és a kiejtéssel kapcsolatos szabályokat, hanem az előszavában ad általános érvényű utasításokat a kiejtés elsajátításáról.

A betűk és hangok bemutatása érinti a helyes ejtés, a helyesírás, s esetleg különítve a helyes olvasásra vonatkozó szabályokat (l. például Márton 1816: 6–7, Ballagi 1854: 9–13).

A **mássalhangzók** legrészletesebb felosztását A *magyar nyelv rendszerében* (1847: 10–12) találhatjuk, mely három szempont alapján kategorizál:

1. egyszerű és összetett mássalhangzók,
2. félhangzók   a) folyékonyak (*l, m, n, r*)   b) elegyültek (*ly, ny*)
- c) kemény (*f*)   d) sziszegő (*s, sz*)
- és némák   a) kemények (*k, p, t*)   b) szelídek (*b, d, g*)
- c) lágyak (*j, v*)   d) sziszegők (*z, zs, cs, cz*)
- e) elegyültek (*ds, gy, ty*),

A sziszegőket a munka tovább bontja *keményebbekre* (*s, sz*), *gyengébbekre* (*cz, cs*) és *lágyabbakra* (*z, zs*).

A 2. felosztásban az elkülönítés azon alapul, hogy a hang önálló artikulációjában előre vagy hátra helyezzük az ejtést könnyítő magánhangzót.

A 3. felosztás a „beszéd műszereit” alapul véve elkülönítenek:

- a) fogbetűket (*s, z, sz, zs*)   b) ínybetűket (*k, g, j*)
- c) ajakbetűket (*b, p, f, v, m*)   d) nyelvbetűket (*d, t, l, n, r*) és
- e) torokbetűket (*h*, ’s némileg a *k, g* is).

Hasonlóan részletes ismertetést Riedl könyveiben találunk, aki a kor neves hangtani szakembere volt, nagy elismerést vívott ki 1859-ben megjelenő *Magyar hangtan* című műve, amely egy nagyobb lélegzetű, funkcionális szemléletű nyelvtan első része lett volna, amennyiben elkészül a folytatás. Riedl grammatikáiban és az előbb citált művében szól 1. *A’ szóhangról általában* 2. *A’ szóhang állományi elemei, melyben tárgyalja a magyar magán- és mássalhangzórendszert* 3. *A’ szóhang mellékes tulajdonságai (mennység és hangsúly)* 4. *A hangváltozások részletes elemzése, mely szól a hangcseréről, a hanghasonításról, a hangátvetésről, hangbővítésről, összevonásról, hangelvetésről* stb. Riedl a hangváltozás törvényeit a magyar diákoknak sokkal részletesebben írja le, mind a külföldi nyelvtanulók számára. Nézete szerint a hangtörvényeket nem a szépre való törekvés, hanem a célszerűség alakítja, az, hogy a nyelv minél tökéletesebben tudja továbbítani a gondolatot.

A többi nyelvmester – mint az az alábbi, 4. ábrában is megfigyelhető – a mássalhangzók esetén az artikuláció magyarázatára szorítkozik, különös tekintettel a két-jegyű betűkre:

4. ábra

	c jelölése	cs jelölése	k jelölése	ő és az ű jelölése	s jelölése	sz jelölése	zs jelölése	kétjegyű hosszú mássalhangzók az asszony szó példáján	a jésítettek mássalhangzók jelölése	ipszilonista – jottista írásmód
Bél (1729) <i>Sprachmeister</i>	tz, cz	t, ts	k	hiányzik. Ő, ü és ő, ű jelölése: o, u fölött kis e betű	, s	z, sz	'z, 's	a z zony	gy, ly, ny, ty	fára ztja
Adámi (1763) <i>Sprachkunst</i>	cz	c	k	ő, ü jelölése: o, u fölött kis e betű, ő. Ű jelölése: ö, ü	, s	z, sz	'z,	a z zony olyan melly	gy, ly, ny, ty	láltja
Vályi (1792) <i>Fundamenta</i>	tz	ts	k	ő, ü két pont között vessző	s	z	zs	asszony mennyi de! megygy, dinynye	gy, ly, ny, ty	mondgyák szolgálattýára ajánlyák
Szaller (1793) <i>Hungarica Grammatica</i>	tz	ts	k	ő, ü két pont között vessző	, s	z	z	a z zony	ty	kívánnya
Márton (1816) <i>Ungarische Grammatik</i>	ts	ts	k	ő, ü két pont között vessző	s	sz	zs	asszony viszsza de! mennyi	gy, ly, ny, ty	mondjon
Kis (1834) <i>Ungarische Grammatik, theoretisch und praktisch</i>	cz	cs	k	ő, ű (az alkalmazásban nem következetes)	s	sz	zs	asszony könnyen (167) megleszsz (168)	gy, ly, ny, ty	folytattya ragadgyák
Zimmermann (1836) <i>Erster Unterricht in der ungarischen Sprache</i>	cz	cs	k	ő, ű	s	sz	zs	asszony	gy, ly, ny, ty	cselekedjenek
Hammerschmidt (1836) <i>Kurzgefaßte ungarische Sprachlehre</i>	Cz	cs	k	ő, ű	s	sz	zs	asszony ereszszen	gy, ly, ny, ty	szolgálátja bontja
Prágy (1841) <i>Leitfaden Ungarisch zu lernen</i>	cz	cz/ cs	k	ő, ű	s	sz	zs	asszony rosz	gy, ly, ny, ty	adajatok
Mailáth (1841) <i>Ungarische Sprachlehre</i>	cz			ő, ű				asszony	gy, ly, ny, ty	állítja
Ballagi (1854) <i>Ausführliche Grammatik</i>	cz	cs	k	ő, ű	s	sz	zs	asszony rossz kincscsel	gy, ly, ny, ty	mondjon adjon

	c jelölése	cs jelölése	k jelölése	ő és az ú jelölése	s jelölése	sz jelölése	zs jelölése	kétjegyű hosszú mássalhangzók az asszony szó példáján	a jésítettek mássalhangzók jelölése	ipszilonista – jottista írásmód
Reméle (1856) <i>Lehrbuch</i>	cz	cs	k	ő, ú	s	sz	zs	asszony roszszal viszszade! kolbásszal	gy, ly, ny, ty	maradj
Riedl (1858) <i>Magyarische Sprache</i>	c (cz)	cs/ ts	k	ő, ú	s	sz	zs	asszony, hosszú ácssal, királylyal	gy, ly, ny, ty	kertje
Dallos (1865) <i>Lehr-gang</i>	cz	cs	k	ő, ú	s	sz	zs	asszony medgy könnyű rosz	gy, ly, ny, ty	maradjon
Riedl (1866) <i>Kisebb Magyar Nyelvtan</i>	cz	cs	k	ő, ú	s	sz	zs	asszony, hosszú ácssal, királylyal	gy, ly, ny, ty	basítja
A' MAGYAR NYELV RENDSZERE 1847	cz	cs	k	ő, ú	s	sz	zs	asszony	gy, ly, ny, ty	fonja adjon

A vizsgált korban fontosnak tartották a **kiejtés** oktatását. Megtaláljuk az egyes hangok kiejtési szabályait, melyeket német vagy francia kontrasztív példákkal, illetve valamely magyar szóval szemléltetnek. Olyan megközelítést csak Adámi nyelvmes-tere tartalmaz, amely szókezdő és nem szókezdő helyzetben is bemutatja a tanuló-nak a kihívást jelentő hangot. A *gy* kapcsán például felhívja a figyelmet, hogy ne *gj*-nek mondják a diákok, hanem mintha franciául mondanák: *dj*, majd a következő ejtési gyakorlatsort írja elő:

gyanú – nagyon   gyere – egyél   gyilkos – igyál
 gyom – bogyan   gyűlés – ugyan.

A nyelvmenterek nagy hangsúlyt fektetnek a helyes hangképzés kialakítására, mellyel párhuzamosan az írást is tanítják, folyamatosan szem előtt tartva a helyesírás és a helyes kiejtés összefüggéseit. A magyar artikuláció kialakítása során megtaláljuk a betűk, a szótagok és a szavak helyes ejtésének koncentrikus magyarázatait, melynek során a helyes hangsúly elsajátítása kerül az oktatási anyag középpontjába. Általában elmondhatjuk, hogy napjaink legtöbb nyelvoktatási anyagához viszo-

nyítva részletesebb hangtani magyarázatokat találunk a nyelvkönyvekben. Különösen érdekes Reméle ábécé leírása, ahol mindjárt az első oldalon megragadja az alkalmat, hogy a betűhöz esetlegesen kapcsolódó nyelvtani jelenséget is kiejtési példa gyanánt, mintegy bevezetésként megemlítsé. Például a *k* bemutatása során a diák azt olvassa, hogy amennyiben a *k* kerül a szótóhoz, ez az egyetlen módja a magyar (névszói) többes szám képzésének: *ruha-rubák, asztal-asztalok, ember-emberke*. Ugyanakkor a *k* betű bemutatása során megjelenik a magyar kicsinyítő képző is: *asztalka, emberke*.

Szavak vagy mondatok olvasásával precízen gyakorolják a megtanultakat, helyenként rögvést a szavak/mondatok fordításával egybekötve. A szavak és mondatok tartalmából feltételezhető, hogy a diákok memoriterként adtak róla számot. Íme néhány, a kiejtést gyakoroltató példa:

- a) *ts, tz, ?z:* *atzél, tsá?zár* (Szaller: 1793: 2)
A, a: *pad, asztal, kar, ball* (Reméle 1856:1)
Ny, ny: *anya, nyúl, nyak* (Márton 1816: 4)
- b) *Az Isten az égnek és földnek ura. A bölcs embert se a szerencse se a szerencsétlenség meg nem változtatja. Ferencz Császárt és Királyt az Isten éltesse. A Magyaroknak nemzeti billege hazáját szeretni. Az igaz barátság csak nemes szívben lakik. Nagy szégyen szokta követni a kevélységet. A zsidók el vannak szórva az egész világon. Madarat tolláról, az embert társáról öszmerbetni* (Kis 1834: 7).

Találunk oktatás-módszertanilag kevésbé sikeresnek mondható kiejtési gyakorlatot is:

A vitészség meggyőzhetetlen, ha magának mindenütt ösvényt törni tud. A' nyiltszivűség előtt kedves, azért mond ki az igazat, de ügyesen és vigyázva. Ha kéjelmessé akarod tenni létedet, tanulj meg idején hallgatni. A' bölcs alapelve, senkit meg nem báborítani békességében. A' biú góg kacajos, és a' dölýfösök hasonlítanak az üres kalászhoz, mert ezek is annál fellyebb tartják fejeket, mennél kevesebb benne a' szem. Gazdag az, a' ki meg van elégedve; és szerencsés á ki más bibáiból tanul. A' nem kívántató hogy az alak tudományos legyen, ott ne gáncsolja a' szabadabb batást (Prágay 1841: 12–13).

Riedl a magyar hangok helyes megkülönböztetésére nem a német közvetítőnyelven készült tankönyvében fűz példákat, hanem a *Kisebb Magyar Nyelvtanban*. Igaz, az ilyen mondatok elolvasása nagy kihívást jelentene a kezdő nyelvtanulónak:

A ki a jónak nem örül, az örült. A tunya szeret dunyba alatt lenni. Ha poros a levegő, bort iszik a gazda, vizet a pór. A fagyos fülnek nem jók oly szobák, melyek jól fülnek. A rosz roszból rosz kenyér lesz. A főtt rákot rágják és szopják. A só két betűből álló szó. A kör görbe vonal. A gyászoló nő fekete főkötőt visel. Túrva eszik a durva. Holnapon túl az ellenség nem dúl stb. (Riedl 1866: 3).

Az írás, mint a beszéd rögzített alakja, szabályokhoz kötött. A nyelvi normáktól eltérően, a helyesírásnak szabályai vannak, nincs normája, az ettől való eltérés pedig

hiba. Ebből az állításból következik, hogy az explicit szabályok alkalmazhatóságának előfeltétele egy közmegegyezésen alapuló helyesírási rendszer.

A 18–19. századi nyelvemesterek a helyesírás területén alkalmazzák a fonetikai elv, a szóelemző elv és a hagyomány egyensúlyát. A hangállományban meglévő ingadozásokat megfigyelhetjük a nyelvemesterek hangtani részében, de a használt szóállományban is. A vizsgált grammatikák rugalmasan alkalmazzák az új jelölési módokat és szabályokat, melyeket a gyakorlati alkalmazás és az oktatás területén is megjelenítenek.

Irodalom

- A' magyar nyelv rendszere 1847. második, javított kiadás. Budán. A' Magyar Tudós Társaság.
- Adámi, Michaël 1763. *Ausführliche und neuerläuterte ungarische Sprachkunst*. Wien.
- Adamikné Jászó Anna (szerk.): 2001. *A magyar olvasástanítás története*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Ballagi (Bloch) Moritz 1854. *Ausführliche theorisch-praktische Grammatik der ungarischen Sprache für Deutsche*. Vierte Aufgabe, Pest.
- Dallos J. L. 1865. *Praktischer Lebrgag zur schnellen und leichten Erlernung der ungarischen Sprache*. Pest.
- Deme László 1955a. A XIX. század első felének harcai a nemzeti nyelvért. In: Pais Dezső (szerk.): *Nyelvünk a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1–27.
- Deme László 1955b. Az irodalmi nyelv hangállománya és a nyelvjárások. In: Pais Dezső (szerk.): *Nyelvünk a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 27–83.
- Fábián Pál 1967. *Az akadémiai helyesírás előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hammerschmidt, Jon 1836. *Erste Unterricht in der ungarischen Sprache, oder kurzgefaßte ungarische Sprachlehre*. Güns.
- Keszler Borbála 2004. *Írásjeltan. Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kis Pál 1834. *Ungarische Grammatik nach einer neuen und leicht faßlichen Methode theoretisch und praktisch bearbeitet*. Wien.
- Mailáth, A. 1841. *Ungarische Sprachlehre*. Wien.
- Márton József 1816. *Ungarische Grammatik für Deutsche. Neunte Aufgabe*. Wien.
- Meliboeo/Bél Mátyás 1729. *Der Ungarische Sprachmeister oder kurze Anweisung zu der edlen ungarischen Sprache, nebst einen Anhang von Gespräche*. Dritte Aufgabe, Pressburg.
- Misztótfalusi Kis Miklós 1697. *Ratiocinatio de Orthographia*. Kolozsvár.
- N. Prágay, N. 1841. *Leitfaden in kürzester Zeit Ungarisch zu lernen*. Wien.
- Reméli, Dr. Joh. U. 1856. *Lehrbuch der ungarischen Sprache*. Fünfte Aufgabe, Wien.
- Riedl Szende 1866. *Kisebb Magyar Nyelvtan*. Pest.
- Riedl, Anselm Mansvet 1858. *Leitfaden den Unterricht in der magyarischen Sprache*. Wien.
- Szaller, Georgio 1793. *Hungarica Grammatica*. Posonii.
- Vályi K. András 1792. *Fundamenta lingvam Ungaricam practice docendi et discendi*. Pest.
- Fundamenta linguae Hungaricae. Grundlinien der Ungarischen Sprache*. Pozsony.
- Zimmermann Jakab 1836. *Erster Unterricht in der ungarischen Sprache*. Pest.